

on mõistlikus tasakaalus, oleks autoritevaheline parem koostöö aidanud ehk vältida mõningaid piinlikke vigu, mis on küll suures plaanis väiksed, kuid Balti ajalookirjutuse traditsioonis siiski justnimelt piinlikud.

Millise pildi annab meile kogumik Balti kroonikate praegusest uurimisseisust? Kindlasti tuleb tõdeda, et tegemist ei ole uinunud valdkonnaga, mille kohta ei ole pärast klassikalisi autoreid midagi uut öelda. Vastupidi, kroonikakirjutuse alal on veel palju proovimata küsimuseasetusi ja läbitöötamata teemasid. Käesolev kogumik edendab tänuväärset kombel Liivimaa vaatlemist just saksa medievistika perspektiivist. Liivimaast kirjutatakse siin kui ühest saksa maast, millel on küll omad eripärad, kuid millele annab kergesti rakendada saksa keskaja uurijate probleeme ja küsimusi. Keskaegse Liivimaa Euroopasse integreerituse uurimises on tihti vaatluse all suurem plaan, tõepoolest üle-euroopaline kontekst. Käesolev kogumik demonstreerib meile aga, kui vajalik on ka kitsamalt fokuseeritud pilk Preisimaale, Vestfaali, Frankimaale või Tüüringisse.

JUHAN KREEM

Bernhart Jähnig, *Verfassung und Verwaltung des Deutschen Ordens und seiner Herrschaft in Livland*, Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 16 (Berlin: LIT, 2011), 333 lk. ISBN 9783643110053.

Kuigi keskaegse Liivimaa poliitilist ajalugu on pikka aega ja tulemuslikult uuritud, ei olnud kuni 2011. aastani ilmunud ühtegi 13.–16. sajandit hõlmavat põhjalikumalt ülevaadet Liivimaa võimustruktuuridest.¹ Seda võib

¹ Ulatuslikumal määral on institutsioonidest uuritud vaid Liivimaa maapäeva: vt nt Priit Raudkivi, *Vana-Liivimaa maapäev: ühe keskaegse struktuuri kujunemislugu* (Tallinn: Argo, 2007); Pärtel Piirimäe, *Maaisandad, seisused ja maapäev: Vana-Liivimaa riiklusest Wolter von Plettenbergi perioodil (1494–1535)*, magistritöö, käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogus (Tartu ülikool, 1998); Ilgvars Misāns, “Wolter von Plettenberg und der livländische Landtag”, *Wolter von Plettenberg und das mittelalterliche Livland*, Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 7, hrsg. von Norbert Angermann und Ilgvars Misāns (Lüneburg: Verlag Nordostdeutsches Kulturwerk, 2001); Tartu piiskopkonna poliitilisi struktuure: vt nt Axel von Gernet, *Verfassungsgeschichte des Bisthums Dorpat bis zur Ausbildung der Landstände* (Reval: F. Kluge, 1896); Pärtel Piirimäe, “Tartu piiskopkonna võimustruktuuridest Vana-Liivimaa lõpusajandil”, *Tartu*,

pidada oluliseks puudujäägiks, kuna keskaegse Euroopa ühiskondlik ja poliitiline korraldus erines oluliselt uusajal (16.–19. sajandil) välja kujunenust ja põhijoontes siiani kestvast. Seetõttu ei ole toonase valitsemiskorralduse põhimõtetest ja nende muutumisest ülevaadet saamata võimalik täielikult mõista eestkätt poliitilisi, aga ka suurt osa majanduslikke ja kultuurilisi protsesse ning sündmusi. Selle lünga on Saksa ordu Liivimaa haru puhul täitnud Bernhart Jähnigi teos ordu õigus- ja haldus- või valitsuskorralduse (*Verfassung und Verwaltung*) kohta. Jähnigit võib lugeda Saksa ordu ja eriti selle Preisimaa peaharu õigus- ja valitsuskorralduse ajaloo (*Verfassungsgeschichte*) üheks silmapaistvaimaks uurijaks ning ta on juba aastakümneid tundnud suurt huvi ka Liivimaa ajaloo vastu.²

Teose üheksas peatükis vaadeldakse ordu võimkonna (*Herrschaft*) kujunemist (ptk 1–2) ja selle ruumilist jagunemist (ptk 5), ordulinnuste valitsemist (ptk 3), kirikuvalitsemist ja suhteid piiskopkondadega (ptk 4), ordu sisemist korraldust (ptk 6), selle võimustruktuuride toimimist nii keskvõimu kui ka kohalikul tasandil (ptk 7–8) ning võimkonna kohtukorraldust (ptk 9). Kuna raamat toob lisaks nendest valdkondadest ülevaate andmisele esile ka rohkelt üksikprobleeme, saab siin edasi anda vaid üldise mulje ning vaadelda mõningaid allakirjutanu jaoks silmapaistvaimaid probleemküsimusi.

baltisakslased ja Saksamaa, toim Helmut Piirimäe ja Claus Sommerhage (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1998), 33–52; Tõnis Lukas, *Tartu toomhärрад, 1224–1558* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1998); ja Kuramaa piiskopkonna toomkapiitlit: Erwin Hertwich, “Das Kurländische Domkapitel bis 1561”, *Die Domkapitel des Deutschen Ordens in Preussen und Livland*, Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands, Bh. 17, hrsg. von Radosław Biskup und Mario Glauert (Münster: Aschendorff, 2004), 147–267. Sõjaliste ordude uurimise poolelt saab esile tõsta Friedrich Benninghoveni käsitlust Mõõgavendade ordust: *Der Orden der Schwertbrüder: fratres milicie Christi de Livonia*, Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, 9 (Köln; Graz: Böhlau, 1965) ning Lutz Fenske ja Klaus Militzeri välja antud kataloogi Liivimaa ordu rüütelvendadest: *Ritterbrüder im livländischen Zweig des Deutschen Ordens*, Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, 12 (Köln: Böhlau, 1993).

² Jähnigi doktoridissertatsioon käsitles esimest Saksa ordu liikmest Riia peapiiskoppi: *Johann von Wallenrode O.T.: Erzbischof von Riga, Königlicher Rat, Deutschordensdiplomat und Bischof von Lüttich im Zeitalter des Schismas und des Konstanzer Konzils (um 1370–1419)*, Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 24 (Bonn; Godesberg: Wissenschaftliches Archiv, 1970). Autorit on uurijana lähemalt iseloomustanud samuti käesolevat teost arvustanud Juhan Kreem: “Saksa Ordu Liivimaal: kuidas nad valitsesid?“, *Tuna*, 2 (2011), 141–143; Jähnigi ajaloolasetöö tulemustest annab hea ülevaate tema 70. sünnipäevaks koostatud kogumik: *Vorträge und Forschungen zur Geschichte des Preußenlandes und des Deutschen Ordens im Mittelalter: ausgewählte Beiträge zum 70. Geburtstag am 7. Oktober 2011*, Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreußens, 34, hrsg. von Hans-Jürgen und Barbara Kämpfert (Münster: Nicolaus-Copernicus-Verlag, 2011).

Hoolimata sellest, et Jähnigi teos valmis põhiosas juba 20 aastat enne trükkiminekut (vt lk 7–8), ei ole selle sisu märkimisväärselt vananenud. Autor on kasutanud ka hiljuti avaldatud uurimusi ja allikapublikatsioone, sh mõningaid, mis veel 2011. aasta alguseski ilmumata olid. Ka ei saa teost pidada juba varem ilmunud artiklite ümbertöötatud koondväljaandeks, sest ehkki Jähnig on mõningaid Liivimaa orduharu valitsuskorralduse aspekte käsitlevaid artikleid ka varem avaldanud,³ on enamik teose sisust trükkis välja antud siiski esmakordselt.

Ajaliselt keskendub Jähnig eelkõige kahele perioodile: 13. sajandi esimesele poolele – Liivimaa orduharu võimkonna kujunemise algusele, ning ajajärgule 14. sajandist 15. sajandi esimese pooleni, mil Saksa ordu oli nii Liivi- kui ka Preisimaal oma poliitilise, sõjalise ja majandusliku õitsengu tipul. Nagu Jähnig näitab, võimaldas range hierarhiline struktuur ordul hiliskeskajal oma võimkonda märgatavalt efektiivsemalt valitseda, kui seda suutis ilmalik vürst, kelle võim põhines eeskätt valitseja ja vasallide vahelisi vastastikke kohustusi ja kompromisse tingival läänisuhetel. Ent 15.–16. sajandil olukord muutus, kuna võimustruktuuride tsentraliseerimine ja professionaalse ametkondliku asjaajamise teke soosisid eeskätt ilmalikku võimu. Pealegi teiseses ka ordu peaesmärk: 15. sajandi keskpaigast muutus see üha enam aadlisoost isikutele seisusekohast äraelamist pakkuvaks asutuseks. Poliitiliste struktuuride seisukohalt töid need arengud kaasa eelkõige ordu sisemise korralduse detsentraliseerumise, kuna võim kippus koonduma kohalike ordukäsknike (komtuuride ja foogtide) kätte, kes nägid end üha enam ilmalike väikevürstide sarnaste valitsejadena. Kahanes ka orduvendade hulk ja teatud määral osatähtsus, kuna ordu preestervendade asemel hakkasid ametkondliku asjaajamisega tegelema ilmikutest õigusteadlased ning 16. sajandil kasvas ka ilmalike nõunike ehk orduala vasallide roll ordumeistri nõukogus. Paraku ei ole praegune pilt toleaeegsest moderniseerumisest ja sekulariseerumisest Liivimaa orduharus kaugeltki täielik, seda eriti 1520. aastate, Liivimaa reformatsiooni algusaja järgse perioodi kohta, mistõttu ei saa rahuldavalt vastata näiteks küsimustele, kas orduvalduste vasallide mõjukus hakkas 16. sajandi keskpaigaks järele jõudma piiskopkondade läänimeeste omale või kuivõrd suuri vastuolusid ja ebaefektiivsust orduvalitsemises põhjustas ordukäsknike

³ “Rechtsgrundlagen der Deutschordensherrschaft in Livland. Von den kirchenrechtlichen Regelungen der Schwertbrüderzeit bis zur Abwehr lehnrechtlicher Forderungen der Erzbischöfe im 14. Jahrhundert”, *Zapiski Historyczne*, 57:4 (1992), 7–23; “Der Kampf des Deutschen Ordens um die Schutzherrschaft über die livländischen Bistümer”, *Ritterorden und Kirche im Mittelalter*, Ordines militares. Colloquia Torunensia historica, 9, hrsg. von Zenon Hubert Nowak (Toruń, 1997), 97–111.

isetegevuse kasv. Samuti ei ole täielikku ülevaadet reformatsiooni mõjust Liivimaa ordule. Viimastel aastatel ilmunud uurimused lubavad siiski loota, et olukord võib juba lähemal ajal ordu "hilisaja" tundmise osas märkimisväärselt paraneda.⁴

Teades autori tausta ja Liivimaa allikate nappust, ei ole üllatav, et raamatus on põhjalikult käsitletud ka Preisimaa orduharu võimkonda ja struktuure.⁵ Lisaks on Jähnig olulist tähelepanu pööranud Mõõgavendade ordule (seda eriti ordu võimkonna kujunemist käsitlevas peatükis, lk 12–32), Liivimaa orduharu otsesele eelkäijale nii territooriumi, õiguslike lepingute kui ka liikmeskonna osas. Mõnevõrra üllatav on, et autor on Mõõgavendade kui piiskopi lähikonna poolt rajatud ordu puhul tõmmanud paralleele küll Jeruusalemma patriarhi poolt asutatud Templiorduga (lk 14), ent pole maininud Preisimaal enne Saksa ordu tulekut piiskoplikul initsiatiivil loodud Dobrini (Dobrzyńi) ordu. Ilmselt on selle tinginud viimase marginaalne roll: sellest ei saanud Mõõgavendade ega Templiordu sarnast iseseisvat poliitilist jõudu.

Ordu ja piiskoppide vahelised suhted on Liivimaa keskaja uurimisel olnud tihti kesksel kohal. Jähnig vaatleb käesolevas teoses eelkõige ordu katseid piiskopkondi enda mõjuvõimu ehk kaitsehärruse (*Schutzherrschaft*) alla saada (lk 78–98), mispuhul rõhutab ta olukorra sarnasust Saksamaaga, kus võimsamad maaisandad püüdsid samuti piiskoppe enda mõjule allutada. Kuramaa kapiitel oli Saksa orduisse inkorporeeritud juba 13. sajandi lõpust, mistõttu orduisse mittek kuuluvaid piiskoppe oli väga vähe. Jähnig nimetab kahte, mainimata siiski kõige viimast piiskoppi, hertsog Magnust, keda ordu esialgu Kuramaa piiskopina ei tunnustanud, ent hiljemalt 1560. aasta augustis pidi Magnuse kui piiskopiga ilmselt leppima.⁶ Tallinna piiskoppide puhul on Jähnig õigustatult välja toonud asjaolu, et sealsed piiskopid olid alates Eestimaa omandamisest ordu poolt (1346) sisuliselt kuni Vene-Liivimaa sõjani orduga tihedalt seotud, hoolimata sellest, et nad 15.

⁴ Juhan Kreem, "Liivimaa ja Augsburgi Interim 1548: lisandusi teadmiste reformatsiooni levikust Baltikumini", *Tuna*, 4 (2011), 6–16 ja "Der Deutsche Orden in Livland unter Hermann von Brüggenei: Bemerkungen zu Regierungspraxis und Religionspolitik", *Die Ritterorden in Umbruchs- und Krisenzeiten*, Ordines militares. Colloquia Torunensia historica, 16 (Toruń, 2011), 303–315; Matthias Asche, Magnus von Hirschheydt, Mathis Mager, "Legitimationsdefizite, Bedrohungspotenziale und Bewältigungsstrategien der europäischen Ritterorden in der Krisenzeit der 1520er Jahre", *Ritterorden in Umbruchs- und Krisenzeiten*, 259–302.

⁵ Preisimaa paralleelide tähtsust ja tähendust Jähnigi raamatus on lähemalt käsitlenud Juhan Kreem, vt "Saksa Ordu Liivimaal: kuidas nad valitsesid?".

⁶ Andres Adamson, *Hertsog Magnus ja tema "Liivimaa kuningriik"*, doktoriväitekirj, [võrguteavik] (Tallinna ülikool, 2009), 30–31 ja 38–42.

sajandi keskpaigast enam orduisse ei kuulunud. Lisaks Jähnigi poolt välja toodud Johannes Blankenfeldile oli selle heaks näiteks oli ka piiskop Friedrich von Ampten (1551–57), kes nn koadjuutorivaenuse ajal (1556–57) tegi Riia peapiiskopi Wilhelmi kirjadest transsumptid ning kinnitas nende autent- suse ja sisu reetlikkust ordu ja teiste Liivimaa jõudude suhtes.⁷ Peapiiskopi ja ordu võitlus oli kindlasti üks keskaegse Liivimaa ajaloo telgjooni, mille põhijooned on Jähnigil ka hästi edasi antud. Samuti on rõõmustav, et auto- ril on plaanis kirjutada Riia peapiiskopkonna üldajalugu (lk 84). Saare- Lääne ja Tartu piiskopkondi on käsitletud tunduvalt lühemalt kui eelnevad kolme, seda ilmselt seetõttu, et nende endale allutamisel ordul püsivamat edu polnud. Siiski võib vähemalt Saare-Lääne piiskopkonna puhul välja tuua mitut ordu otsustavat sekkumist selle siseasjadesse.⁸

Ordu struktuuri ja halduskorralduse on Jähnig nii personaal- kui ka territoriaaltasandil selgelt ja konkreetset edasi andnud, hea ülevaate saab nii ordu kesksetest võimustruktuuridest, käsknikest ja nende võimualast kui ka ordu liikmeskonna jagunemisest. 16. sajandi Liivimaa ordumeist- rite puhul on märgitud, et pärast Wolter von Plettenbergi sai järgmiseks ordumeistriks reeglina juba eelmise meistri ajal valitud koadjuutor, kuid siiski polnud see eranditu: 1551. aastal ordumeistriks saanud Heinrich von Galen, keda on raamatus samuti koadjuutoriks nimetatud (lk 144), seda siiski ilmselt polnud. Jähnig rõhutab õigustatult ka Preisi ja Liivimaa orduharude “eriteid” 16. sajandi alguses, kui Preisimaa haru valis endale vürstidest kõrgmeisterid ning Liivimaa ordu jäi traditsioonilise alamaadli- kest koosneva juhtkonna juurde (lk 156–159), ehkki huvitav on märkida, et Püha Rooma keisri toetatud realiseerumata plaane tuua Münsterbergi või Mecklenburgi hertsogikojast Liivimaa orduisse vürstkoadjuutor siiski oli.⁹

⁷ *Herzog Albrecht von Preussen und Livland (1551–1557): Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den ostpreussischen Folianten*, Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, 57, bearb. von Stefan Hartmann (Köln: Böhlau, 2005), nr 1930 lisad.

⁸ 1423–68 oli Saare-Lääne piiskopkonnas pidevalt kaks piiskopipretendenti, kellest ühe selja taha asus tavaliselt ordu, vt Juhan Kreem, “Tülidest Saare-Lääne piiskopitooli ümber 15. sajandil”, *Saare-Lääne piiskopkond: artiklid Lääne-Eesti keskajast* (Haapsalu: Läänemaa muuseum, 2004), 73–82. Samuti oli ordul juhtiv roll 1541. aasta Reinhold von Buxhoevedeni asendamises Johannes von Münchhauseniga, vt Madis Maasing, “Rahutu Saare-Lääne piiskopkond: piiskopid, aadelkond ja kapiitel 1520.–1540. aastatel”, *Läänemaa muuseumi toimetised*, XV (Haapsalu, 2012), 22–42.

⁹ Hans Quednau, *Livland im politischen Willen Herzog Albrechts von Preussen: ein Beitrag zur Geschichte des Herzogtums Preussen und des preussisch-livländischen Verhältnisses 1525–1540*, Deutschland und der Osten: Quellen und Forschungen zur Geschichte ihrer Beziehungen, 12 (Leipzig: S. Hirzel, 1939), 93–95 ja Lutz Sellmer, *Albrecht VII. von Mecklenburg und die Grafenfehde (1534–1536)*, Kieler Werkstücke, Reihe A,

Põliselanike ja ordu suhteid, eriti nendevahelisi lepingulisi vahekordi, on Jähnig siinkirjutaja arvates käsitlenud tänuväärse põhjalikkusega. Eesti lugejale võib siiski silma hakata see, et autor on kohaliku haldusüksusena nimetanud linnusepiirkonda (*Burgsuchung*, eriti lk 17–18 ja 111) Läti, ent mitte Eesti ala puhul. Selle põhjuseks on ilmselt asjaolu, et Eesti uurijate seisukohad pole laiemasse teaduskäibesse veel eriti jõudnud.¹⁰ Lisaks hakkab silma, et Jähnig viitab mitmes kohas sellele, nagu olnuks põlisrahvaste olukord orduvaldustes tõenäoliselt parem kui mujal Liivimaal. Põhjenduseks toob ta, et ordu võimkonnas väljaspool Põhja-Eestit oli vähem vasalle, mistõttu koormised ja ülemkihi sekkumine kohalikku ellu oli väiksem. Jähnig leiab ka, et ordu nõutavad maksud olid vähemalt esialgu üpris vähesed, mistõttu võis orduvõimu kehtestamisega kohalike eluolu mõnes piirkonnas isegi paraneda (lk 187). Jähnigi seisukohad on loogiliselt põhjendatud ja usutavad, kuid selleks, et Liivimaa piiskopkondades ja orduvaldustes toimunud täielikult võrdsetel alustel võrrelda saaks, oleks siiski vaja lähemat uurimust ka vähemalt ühe piiskopkonna kohta.

Bernhart Jähnigi raamatu puhul on kindlasti tegemist väga hea ülevaatega Liivimaa ordu struktuuridest ja selle valitsuskorralduse põhimõtetest, mille ilmselt kõige tugevamaks küljeks on paralleelide tõmbamine Preisija Saksamaaga ning nende läbi Liivimaal toimunu selgitamine. Nagu eespool juba öeldud, võiks Jähnigi teos ajendada looma sarnaseid kirjutisi ka Liivimaa piiskopkondade kohta, samuti võiks ajakohastatud kujul välja anda Liivimaa ordu ajaloo üldülevaate ülejäänud osad, mis pidanuks sarnaselt Jähnigi kirjutatule ilmuma juba 1990. aastate alguses. Hoolimata eespool esile toodud väikestest norimistest võib öelda, et käesolev teos on ära kasutanud sisuliselt kõik võimalused Liivimaa orduharu valitsuskorralduse vaatlemiseks, mis praeguse uurimisseisu juures võimalikud on. Seega on käesolev käsiraamat kindlasti kasulik ja vajalik kõigile Liivimaa keskaja ajaloo uurijatele või sellest sügavamalt huvitatutele.

MADIS MAASING

Beiträge zur schleswig-holsteinischen und skandinavischen Geschichte, 22 (Frankfurt am Main [etc.]: Lang, 1999), 443.

¹⁰ Eestkätt on vallutuseelse vakuse ja linnusepiirkonna problemaatikat käsitlenud Valter Lang, vt nt “Vakus ja linnusepiirkond Eestis. Lisandeid muistse haldusstruktuuri uurimisele peamiselt Harjumaa näitel”, *Keskus – tagamaa – ääreala. Uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis*, Muinasaja teadus, 11 (Tallinn; Tartu: Ajaloo Instituut; Tartu Ülikool, 2002), 125–168. Kõige värskemalt on 13. sajandi alguse Eesti halduspoliitiliste üksuste problemaatikat käsitlenud Kristjan Oad “Eestlaste lepingud üksteisega enne 13. sajandit”, *Juridica*, IV (2012), 151–158.